

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Бондарчука Віталія Олександровича
«Відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст. в
«Апокрисисі» Христофора Філалета та «Антиризисі» Іпатія Потія»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство (історичні науки)

Тема пропонованого дисертаційного дослідження привертає увагу до важливих суспільних проблем українського суспільства, які не втратили своєї актуальності. Звичайно, мова йде про Берестейську унію 1596 р., яка спровокувала церковний розкол, а надалі – міжконфесійне протиборство. Упереджене ставлення до Греко-католицької церкви, яке культивувалося в імперській Росії та СРСР, сформувало у масовій свідомості стійкі негативні стереотипи. Сучасні латентні протистояння на релігійному ґрунті з їх періодичною ескалацією є яскравим тому свідченням. Конфлікт між УГКЦ, з одного боку, та РПЦ і УПЦ, з іншого боку, набув характеру глибинного протистояння, який уповільнює розвиток конструктивного діалогу у стосунках між цими конфесіями і на рівні відносин зі Святим Престолом.

Відтак, важливим завданням для української науки є звернення до історії витоків і детального вивчення причин та особливостей конфронтації церков між собою. У контексті пропонованого дослідження – залучення до аналізу спадщини українських мислителів епохи Відродження не лише православного віросповідання, але й католиків і уніатів, сприятиме цілісному, об'єктивному, різнобічному дослідженню релігійних процесів зазначеного періоду.

Вважаємо, що у цьому контексті дисертаційне дослідження Віталія Олександровича Бондарчука «Відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст. в «Апокрисисі» Христофора Філалета та «Антиризисі» Іпатія Потія» має наукову цінність і є внеском у подолання т.зв. «конфесійного патріотизму». Дослідження здійснене в руслі пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної науки і має безпосередній зв'язок з науково-дослідною роботою

«Релігійний фактор у контексті суспільних і світоглядних трансформацій» кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія».

У відповідності з кваліфікаційними вимогами у вступній частині дисертації та автореферату, визначено всі належні характеристики роботи: актуальність теми, її зв'язок з науковими програмами, мета і дослідницькі завдання, предмет і об'єкт дослідження, хронологічні та географічні межі роботи, її методологічна основа, наукова новизна, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, зазначена їх апробація.

У побудові структури дисертації застосовано проблемно-хронологічний підхід, що дозволило дисертанту сконцентрувати увагу на ключових аспектах теми, якими є обґрунтування Христофором Філалетом та Іпатієм Потієм правомірності підготовки, організації та підписання Берестейської унії, викладені, відповідно, у трактатах «Апокрисис» і «Антиризис»; погляди полемістів на догматику й обрядову практику Унійної церкви у контексті їх відмінностей між православними і католиками; позиція полемістів щодо активізації боротьби між православним і унійним таборами.

У першому розділі «Історіографія проблеми і джерельна база дослідження», який складається з двох параграфів, на належному науковому рівні проведено аналіз стану вивчення проблеми. Дисертант використав хронологічний метод класифікації літератури, що зумовлено необхідністю наукового узагальнення наявних напрацювань у дослідженні «Апокрисиса» та «Антиризиса». В. Бондарчук зазначає, що дореволюційній історіографії притаманна конфесійна упередженість. «Апокрисис» впродовж ХІХ ст. неодноразово передруковувався й був предметом наукового зацікавлення низки авторів. Натомість «Антиризис» мав фрагментарне висвітлення лише у зв'язку з аналізом трактату Христофора Філалета.

У працях авторів радянського часу найбільша увага приділялась соціальним аспектам міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці ХVІ ст., тому в наукових інтерпретаціях «Апокрисис» мав, перш за все, антикатолицьке спрямування, а «Антиризис» згадувався побіжно. Винятком, вважає дисертант, є монографія П. Яременка, в якій вперше проведено компаративний аналіз поглядів Христофора

Філалета та Іпатія Потія, проте щодо окремих питань у зазначених трактатах.

Дисертантом зазначено, що праці науковців, написані після здобуття Україною незалежності, відзначаються різнобічністю підходів до проблеми міжконфесійних стосунків, зокрема й вивчення спадщини полемістів. Підсумовуючи дослідження «Апокрисиса» Христофора Філалета та «Антиризиса» Іпатія Потія, автор констатує відсутність узагальнюючої праці із зазначеної проблематики.

Джерельною основою дисертації є «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія, які вийшли друком у багатотомнику «Російської історичної бібліотеки» у 1882 р. і 1903 р., а також полемічні трактати, послання, листування XVI ст. Дисертантом використано документальні джерела українською, російською і польською мовами, які опубліковані у збірниках документів або взяті з електронних ресурсів. Комплексний аналіз використаних джерел сприяв з'ясуванню позицій Христофора Філалета та Іпатія Потія щодо догматики, обрядово-культової практики, обставин та перебігу міжконфесійного протиборства у зазначений проміжок часу.

У другому розділі «Феномен Берестейської унії в «Апокрисисі» й «Антиризисі» В. Бондарчук розглядає ремінісценції Христофора Філалета та Іпатія Потія щодо обставин укладання унії єпископатом Київської митрополії з Римокатолицькою церквою шляхом співставлення трактатів. Такий спосіб аналізу уможливив виокремлення відмінностей трактування ключових моментів підготовчого етапу унії. Достовірність аргументації полемістів дисертант обґрунтовує або спростовує, долучивши до аналізу тексти та дослідження інших авторів. Насамперед, це видання Петра Скарги, Василя Суразького, Герасима Смотрицького. Таким чином дисертанту вдалося відтворити хід підготовки унії, акцентуючи увагу на тих заходах, які з певних міркувань залишилися поза увагою Христофора Філалета й Іпатія Потія (візит до Київської митрополії патріарха Константинопольського Єремії II Траноса у липні 1588 р. та у другій половині 1589 р. та надання ним ставропігії деяким братствам, що призвело до загострення їх відносин з єпископами; унійні заходи єпископів, що відбулись після від'їзду

патріарха, починаючи від візиту Г. Балабана в Дунаїв до католицького єпископа Соліковського взимку 1590 р. і закінчуючи Берестейським собором 1596 р.), а також простежити еволюцію змісту угоди: від першої Декларації унії, складеної єпископами на соборі в Бересті у червні 1590 р. – до «Артикулів щодо об'єднання з Костелом Римським», написаних на соборі в Торчині 2 грудня 1594 р. та затверджених у лютому 1595 р. королем Сигізмундом III.

Історичні реконструкції, проведені В. Бондарчуком, дозволили йому висловити власне судження про причини переходу князя В.-К. Острозького до православного табору, яке суперечить усталеній думці про його надмірну амбіційність. Дисертант вважає, що князь відмовився від об'єднання не через відсторонення його від унійного процесу, а причиною було неприйняття його власного проекту унії.

Аналізуючи опубліковані в «Апокрисисі» листи митрополита М. Рогози до князя В.-К. Острозького, В. Бондарчук уточнив ставлення до унії єпископа Г. Балабана і митрополита М. Рогози, яке зазнало кардинальних змін.

Скрупульозний аналіз текстів обох трактатів, тогочасних джерел та досліджень сучасних науковців дозволив В. Бондарчуку не лише докладно описати послідовність проведення проунійного та антиунійного соборів, які відбувалися впродовж 6 – 9 жовтня 1596 р., але й виявити низку важливих деталей: щоденні делегації православних на проунійне зібрання, присутність королівських послів на антиунійному соборі, заборона православним проводити собор у храмі з метою звинувачення у нелегітимності їхнього зібрання.

Третій розділ дисертації – «Антиризис» иа «Апокрисис» про догматичну і обрядову проблематику Унійної церкви», присвячено полеміці Христофора Філалета та Іпатія Потія навколо догматів та культово-обрядової практики церков. Дисертант зазначає, що для обох полемістів ця тема не була домінуючою. Значно більше уваги вони сконцентрували на питаннях унії та берестейських соборів.

Дисертант вказує, на деяку спільність поглядів з питань *filioque* (в основному через те, що Іпатій Потій пропонує компромісну сентенцію, що Св. Дух походить не

«від Сина», а «через сина» (per Filium), що є ближчим до позиції Православної церкви» (с. 84), причастя (унійний влади́ка доводить правильність обох способів причастя) (с.90). Обидва полеміста виявляють також спільність поглядів щодо нового календаря, не заперечуючи необхідність календарних змін і погоджуючись, що новий календар не можна вводити в обставинах загострення міжконфесійної боротьби.

Значну увагу В. Бондарчук приділив полеміці авторів щодо єдиновладдя понтифіка у Римо-католицькій церкві. На думку дисертанта, аргументи Іпатія Потія, який намагався представити папу як спадкоємця апостола Петра, котрого Христос виділяв з поміж своїх учнів, не спростували суджень Христофора Філалета про рівність апостолів і переконання, що єдиним «каменем наріжним», на якому заснована Християнська церква є не апостол Петро, а сам Христос (с. 89). Посилання на отців Церкви, відомих богословів засвідчили ерудицію та інтелект обох супротивників, однак не доводили правоту котрогось із них і не пропонували шлях вирішення проблеми (с. 90).

Четвертий розділ дисертації – «Позиції авторів «Апокрисиса» та «Антиризиса» щодо боротьби між унійним та православним таборами» є логічним продовженням попередніх, у якому міжконфесійні протистояння зі сфери теоретичних дискусій перенесено у практичну площину ескалації конфлікту між православними і уніатами після підписання Берестейської унії. На підставі аналізу трактатів дисертант зауважує протилежність поглядів авторів на причини загострення міжконфесійних зіткнень. З погляду Іпатія Потія, їх головною причиною є ігнорування віруючими рішення православної ієрархії укласти унію зі Святим Престолом. На переконання Христофора Філалета, саме насильницьке «насадження» унії «зверху» спровокувало її неприйняття і спротив. Обидва полемісти, за твердженням дисертанта, вдавалися до вільної інтерпретації фактів, свідомого ігнорування тих чи інших подій, якщо вони не вписувалися в схему їхньої аргументації.

Порівнюючи погляди полемістів щодо ролі світських осіб на церковне життя, В. Бондарчук доходить висновку, що обидва автори визнавали вагомий вплив

світських людей на вирішенні церковних питань. Проте унійний полеміст визнавав це право виключно за високопоставленими особами, а, з погляду Христофора Фіалета, впливати на церковні справи могли особи й нижчого соціального статусу, зокрема члени церковних братств. Різнилися погляди авторів на питання участі духовних осіб у суспільно-політичному житті країни. Іпатій Потій вважав, що владики повинні мати місце в сенаті й таким чином захищати інтереси церкви. З рації Христофора Фіалета, повноваження священника повинні обмежуватися богослужіннями та просвітницькою діяльністю серед пастви.

Висновки, зроблені В. Бондарчуком по завершенню роботи, є аргументованими й корелюються з метою дисертаційного дослідження і його завданнями. Дисертація Віталія Олександровича Бондарчука є самостійним науковим дослідженням, яке характеризується зваженістю оцінок.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження В.Бондарчука і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. Висловлюємо кілька зауважень і побажань, що могли б удосконалити дослідницьку працю.

1. У розділі 2.1 дисертант, з'ясовуючи роль В.-К. Острозького в передунійних заходах, окреслив основний зміст його листа до Іпатій Потія від 21 червня 1593 р., надісланого з Любліна. На нашу думку, лист, у якому була викладена князем програму об'єднання церков як альтернатива проекту єпископів, доцільно було б проаналізувати більш докладно, усі його пункти.

2. Належної уваги дослідника вимагає аналіз діяльності протестантських конфесій та їх ролі і місця у релігійному житті Речі Посполитої, зокрема сфера стосунків з Православною церквою. Іпатій Потій у своєму трактаті зазначав, що у другій половині XVI ст. тисячі православних поповнювали протестантські громади. Лише в Новогрудському повіті Православна церква втратила 650 церков, які перетворились на протестантські молельні, а з 3 600 сімей лише 16 залишилися у православній вірі. Хотілося б почути судження дисертанта з цього приводу: чому це явище не обумовило протистояння між конфесіями. Натомість унія, підписана

Іпатієм Потієм і Кирилом Терлецьким від імені Православної церкви з папою Римським Климентом VII, викликала величезний спротив народу.

3. Дисертант зазначає, що однією з вимог князя В.-К. Острозького було скликання собору для затвердження артикулів унії. Заборону короля скликати православний собор автор «Антиризиса» аргументує, звинувачуючи князя у змові з «еретиками». У зв'язку з цим варто було б приділити належну увагу характеру стосунків князя з представниками різних конфесій, зокрема з протестантами; з'ясувати роль протестантських лідерів у боротьбі з унією, яка сприймалась ними як замах на свободу віросповідань, сигнал можливих утисків.

4. Аналізуючи дискусію авторів щодо найбільш резонансної на той час справи – суду над одним з провідних діячів Острозької академії, представником Константинопольського патріарха Никифором Кантакузином, якого безпідставно звинуватили у підробці патріарших грамот, варто було використати матеріали полемічного твору «Пересторога». Його автор також описує суд над Никифором і участь у захисті звинуваченого князя В.-К. Острозького.

5. Під час докладного аналізу «Антиризису» дисертанту вдалося виявити деякі подробиці біографії ректора Острозької академії Мартина Грабковича. Йдеться про лист князя В.-К. Острозького, в якому він звертався до короля з проханням надати «владицтво пінське» М. Грабковичу (с. 160-161). На нашу думку, факт уточнення біографії М. Грабковича варто було зазначити у рубриці «Наукова новизна».

6. У дисертації зустрічаються повтори однотипних фактів, щоправда використаних у різних контекстах: про полеміку щодо Флорентійської унії (с. 70–72, с. 136), інформація про з'їзд протестантів у Торуні 21 – 26 серпня 1595 р., на який В.-К. Острозький послав Каспера Лушковського з метою обговорення спільних дій в боротьбі з унією (с. 79, с. 159-160).

Проте висловлені критичні зауваження суттєво не впливають на загальну оцінку дисертаційного дослідження В.О. Бондарчука, що відзначається глибоким об'єктивним аналізом обох полемічних творів, неупередженим ставленням до їх авторів, чіткою послідовністю викладу матеріалу, містить нові науково обґрунтовані результати у галузі історичного релігієзнавства.

Основні положення дисертації пройшли належну апробацію у виступах автора на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях. Результати дослідження відображено у 13 публікаціях, зокрема 7 статей за темою дослідження вийшли друком у фахових виданнях з історичних наук.

Текст автореферату відповідає структурі, основним положенням і висновкам дисертації.

Відтак вважаємо, що дисертаційне дослідження Віталія Олександровича Бондарчука є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, виконаним на належному науково-теоретичному рівні, а його автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство (історичні науки).

Професор, доктор історичних наук,
професор кафедри стародавньої
та середньовічної історії
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

Е. В. Бистрицька